

Л. П. Лановюк

УДК 37:63(477)075

ХРАНИТЕЛІ ПАМ'ЯТІ

(З історії розвитку музейної справи в НУБіП України)

Стаття розкриває окремі сторінки розвитку музейної справи в одному з провідних вищих навчальних закладів України аграрного профілю. Проаналізовано історію його музеїв від витоків до сьогодення, роль у розвитку музейної справи видатних і пересічних, на перший погляд, особистостей.

Ключові слова: Національний університет біоресурсів і природокористування України, музейна справа, музеї університету, експозиція, експонати.

В статье раскрыты отдельные страницы развития музейного дела в одном из ведущих высших учебных заведений аграрного профиля. Проанализирована история его музеев от истоков до современности, роль в развитии музеев выдающихся и рядовых, на первый взгляд, личностей.

Ключевые слова: Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, музейное дело, музеи университета, экспозиция, экспонаты.

The article describes the some pages of Museum Development in one of the leading higher educational institutions of Ukraine, in agricultural profile. History of his museums is analysed from sources to contemporary days, role in development of museums of prominent and ordinary, on the face of it, personalities.

Keywords: National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, museums work, museums of University, exposition, exhibits.

Пам'ять поколінь, що змінюють одне одного, накопичується в скарбницях минулого — музеях. Музеї, дослівно з грецької — «святинища муз», — навчально-дослідницькі та навчально-просвітницькі заклади, які збирають, вивчають, зберігають і популяризують пам'ятки природничої історії, матеріальної й духовної культури — першоджерела знань про розвиток природи й людського суспільства [17, с. 158]. Історія музеїв України як особливого типу наукових установ з функціями вивчення та охорони пам'яток культури й історії припадає на початок ХІХ ст. У створенні університетських музеїв важливу роль відіграли відомі діячі науки — історики, археологи, етнографи, мистецтвознавці: Г. Успенський, В. Каразін, О. Потебня, М. Костомаров, М. Максимович, В. Антонович, М. Біляшівський, В. Данилевич та інші [1, с. 546].

Помітну роль у формуванні національної самосвідомості та пробудженні національної самобутності в молодого покоління відіграють музеї, особливо музеї власної *Alma mater*. Досліджувати історію становлення і розвитку музеїв неможливо без критичного переосмислення багатого досвіду подвижників музейного руху, здобутків різноманітних наукових та культурно-просвітницьких товариств, не повертаючись до наукового обігу історичної спадщини.

До історії заснування та діяльності музеїв у різнопланових аспектах, ролі музейних фондів та місця музейних зібрань у реконструкції минулого зверталися в роботах О. М. Попова, О. І. Крук, О. І. Кашук, М. І. Ткаченко, Т. О. Гребінник, А. О. Хведась, Л. Д. Федорова, О. Є. Черненко, І. М. Ситий, Ю. Г. Павленко, А. Ю. Баукова, О. Б. Супруненко, Н. М. Радченко, І. В. Пантелейчук. На жаль, практично немає ґрунтовних досліджень про специфіку функціонування музеїв навчальних закладів.

Мета дослідження — розкрити окремі сторінки розвитку музейної справи в одному з провідних вищих навчальних закладів України аграрного профілю — Національному університеті біоресурсів і природокористування України (НУБіП України).

Витоки НУБіП України беруть початок, зокрема, з сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, відкритого в 1898 р. [5, с. 42]. Тут же можемо бачити й зародок музейної справи: при зоологічній лабораторії, яку очолив професор Ю. М. Вагнер, функціонував зоологічний музей [6, с. 77]. Ю. М. Вагнер разом з препаратором М. С. Очаком енергійно розпочали власними силами виготовляти музейні експонати. Замовляли також колекції за кордоном. Незабаром на допомогу Ю. М. Вагнеру було призначено перших лаборантів — Г. Ф. Арнольда і А. Г. Лебедева (згодом — професор, завідувач кафедри зоології та ентомології КПІ, КСГІ, КЛГІ).

Ю. М. Вагнер вивчав досвід роботи Вищої сільськогосподарської школи в Берліні, сільськогосподарського відділення та дослідної станції в Галле, сільгоспакадемії в Штутгарті, щоб поповнити університетську музейну колекцію, відвідав зоологічну станцію м. Вілафранке (Іспанія), власноручно сформував колекцію на Середземному морі. Одночасно А. Г. Лебедев збирав експонати на Київщині та Поділлі, переважно шкідливих комах. Привезені з цих подорожей експонати, а також колекція тварин, яких зібрав на о. Ява в Індонезії В. А. Караваєв, разом з експонатами, придбаними за кордоном у Г. Фрича, О. Штаудингера та ін. виявились настільки численними, що на їхнє вкомплектування витрачався не лише весь вільний від занять зі студентами денний час, але й усі вечори і навіть ночі [12, с. 3]. Катастрофічно не вистачало місця для розміщення й належного зберігання екс-

понатів. 1902 р. музей відвідав міністр фінансів С. Ю. Вітте, який звернув увагу на проблему. На прохання Ю. М. Вагнера, міністерство дозволило придбати від фірми «Артур Копель» (м. Берлін) сім спеціальних залізних шаф ціною 9890 крб. [6]. До роботи залучили студентів, охочих створити «Гурток натуралістів». У 1910–1911 рр. гуртківці розпочали випускати збірник «Природа України». Вихованцями гуртка були відомі вчені, серед яких О. А. Яната (видатний ботанік, у 1922 р. завідувач кафедри сільськогосподарської ботаніки КСГІ), І. М. Щоголів (декан агрономічного факультету КПІ, КСГІ, завідувач кафедри захисту рослин) та інші.

Навколо «Гуртка натуралістів» утворилася й «Українська термінологічна комісія», головними діячами якої були О. А. Яната, С. Ф. Веселовський (згодом — ректор КПІ, професор КСГІ, КВЗІ, видатний економіст, репресований у 1930-х рр.) та І. М. Щоголів [3, с. 115–127]. Комісія поставила за мету зібрати українські народні назви різних тварин та рослин.

Активну участь у роботі зоологічного музею брали інженер П. Г. Городецький — придбав колекцію шкур туркестанського козла й барана, тигра, дикого кабана та шкурок різних птахів; А. А. Шумер — шкурки птахів з околиць м. Києва; А. О. Графтіо — під час науково-промислової експедиції на Мурманському узбережжі зібрав близько 100 зразків північних тварин, зокрема шкури північної акули, гренландської нерпи, песця, скелет північного оленя та ін.; В. А. Караваєва — колекцію «Риби Чорного моря». А. Г. Лебедев зібрав значний матеріал під час експедиції до Мурманської біологічної станції, Закарпатського краю, Кавказу, Закавказзя та під час мандрівки до Криму. Особливо багатими були зібрання різних видів комах. До цінних надбань музею варто віднести велику колекцію твердокрилих І. Г. Гохгута, яку А. Г. Лебеву пощастило придбати в педагогічного музею Київської округи. На жаль, експонати колекцій музею за період 1919–1921 рр. значно попсувалися. Було пошкоджено формалінові та спиртові препарати: перші — від морозу зимою, другі — від висихання, коли повідставали кришки. Завдали шкоди музею й крадіжки [12, с. 3].

Станом на 1923 р. у зоологічному музеї налічувалося близько 350 сухих, понад 1200 спиртових та формалінових препаратів, 450 опудал ссавців і птахів, понад 100 скелетів та черепів, понад 100 гнізд і більше як 700 птишини яєць.

1930 р. на базі лісових факультетів Київського сільськогосподарського інституту (КСГІ) та Харківського сільськогосподарського інституту (ХСГІ) було створено Київський лісгосподарський інститут (КЛГІ), у новозбудованому приміщенні (нині — 1-й навчальний корпус НУБіП України в Голосієвому) розмістився й зоологічний музей. Професор А. Г. Лебедев розбудовував музей до кінця 30-х рр. XX ст. [6, с. 78–81].

З початком Великої Вітчизняної війни КЛГІ було евакуйовано до м. Воронежа, а звідти — до м. Советська. Під час війни 1-й навчальний корпус дуже постраждав, і від прекрасного зоологічного музею збереглося лише кілька експонатів, які й сьогодні можна побачити. З 1952 р. до кінця 1990-х рр. його відновлювали О. О. Салганський (з 1967 р. — професор кафедри лісівництва та мисливствознавства) [16, с. 67] й навчальний майстер С. М. Славков. Музей змінив назву на «Музей лісових звірів та птахів». Колекції для нього збирали фактично заново. Музей функціонував і як навчальна аудиторія: проводилися заняття з лісової зоології, хутового товарознавства, мисливських трофеїв, біології та етології мисливських тварин та інших мисливствознавчих дисциплін. На його базі діяв і започаткований Салганським гурток біологів-мисливствознавців. На жаль, через ремонт останні декілька років музей не працював. Урочисте відкриття оновленого музею й меморіальної дошки О. О. Салганському відбулося в січні 2011 р. за участі ректора, запрошених дружини та дітей О. О. Салганського. На сьогодні музеєм завідує асистент кафедри біології лісу та мисливствознавства А. В. Сагайдак. Безпосередньо долучилися до облаштування музею доценти В. М. Смаголь, В. М. Тищенко, асистент С. М. Шевченко, які також відновили роботу гуртка біологів-мисливствознавців. До роботи в музеї активно залучаються студенти [2, с. 3].

На кафедрі загального хліборобства сільськогосподарського відділення КПІ було започатковано музей ґрунтознавства. З 1898 р. до звільнення за політичними мотивами в 1911 р. кафедру очолював професор Д. В. Ключарьов, а з 1912 р. — професор В. В. Колкунов. Перші колекційні матеріали для музею за часів професора Д. В. Ключарьова було придбано в професора Р. В. Ризположенського. Дещо пізніше з'явилося багато зразків ґрунтів України, Закавказзя, Туркестану, Західного Сибіру та Алтаю. Їх зібрав Ф. І. Левченко за період дослідження цих місць з 1908 р. по 1923 р. Його помічники М. М. Годлін, М. О. Левицький, О. Я. Харков та К. Ф. Іванов привезли зразки з Волині, а М. М. Годлін, окрім того, ще й з деяких місцевостей на Поділлі [10, 224].

Колекції музею поповнювалися в до- та післявоєнні роки не лише зразками ґрунтів, але й геологічними матеріалами. Зазначимо, що музей ґрунтознавства в нашому університеті єдиний, не знищений війною. На сьогодні це навчальна лабораторія кафедри ґрунтознавства та охорони ґрунтів (2-й навчальний корпус НУБіП України), що потребує оновлення експозиції [6, с. 82–83].

1900 р. при КПІ було засновано станцію випробування землеробських машин і знарядь. Одним із підрозділів цієї станції став музей сільськогосподарських машин. Засновником станції та музею був видатний інженер-

механік, професор К. Г. Шіндлер. Роботу музею як складової частини випробувальної станції, високо оцінив голова екзаменаційної комісії першого випуску КПІ Д. І. Менделєєв. У буремні роки початку ХХ ст. належної уваги музею не приділяли. На 1923 р. колекція музею була звалищем напівзруйнованих сільськогосподарських машин та знарядь праці. Лише з 1925 р. почалося нове життя музею в складі Київського сільськогосподарського інституту (КСГІ), що постав на базі колишнього агрономічного факультету КПІ. 1927 р. музей налічував близько 200 різних сільськогосподарських машин та знарядь праці. Всі експонати музею використовувалися як об'єкти для лабораторних та польових досліджень, тому доцільніше назвати цю установу музеєм-лабораторією. На жаль, колекція в початковій формі до нашого часу не дійшла, експонати музею назавжди було втрачено для нащадків [8].

При кафедрі загальної зоотехнії КПІ, яку очолювали такі відомі вчені, як М. П. Чирвінський, І. П. Марков, В. П. Устьянцев, було створено зоотехнічний музей. Музей на той час було представлено повною колекцією кормів, колекцією скелетів овець і деяких інших тварин, колекцією моделей основних порід сільськогосподарських тварин і надзвичайно багатою й цінною колекцією вовни та шкур овець усіх порід тодішньої Російської імперії, а також багатьох закордонних порід. На особливу увагу заслуговувала колекція скелетів овець (їх було понад 100), яку зібрав професор М. П. Чирвінський. Колекція була рідкісним за багатством остеологічним матеріалом, котрий спочатку понад 20 років збирали в Петровській академії, а потім перевезли звідти до Києва та значно доповнили [8, с. 248–249]. Зоотехнічний музей до нашого часу не зберігся, хоча на сьогодні в Навчально-науковому інституті тваринництва та водних біоресурсів університету зберігається колекція світового значення з шкурок каракулю. Вік колекції — понад 50 років.

На кафедрі нормальної та патологічної анатомії Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (КВЗІ), витоки якого розпочинаються з ветеринарного факультету КПІ (1920), було закладено базу навчального музею сухих препаратів. Заслужують на увагу воскові муляжі різних внутрішніх органів, виготовлені Ю. Б. Черновим, які до початку Великої Вітчизняної війни були окрасою музею кафедри. Безперервно поповнювалися остеологічні фонди, зростав і вдосконалювався відділ сухих препаратів, було створено відділ препаратів у рідинах, що до 1934 р. нарахував близько 200 одиниць. Гордістю кафедри став багатий за кількістю й різноманітністю скелетів порівняльно-анатомічний остеологічний музей. До створення музею значних зусиль доклали професори С. П. Дубров, Ф. О. Цешківський, Б. О. Домбровський (учень академіка О. М. Северцова, згодом академік АН КазРСП), пре-

паратор В. Г. Касьяненко (згодом — доктор біологічних наук, професор, академік АН УРСР), Г. О. Гіммельрейх (згодом — професор, всесвітньо відомий порівняльний анатом), М.Ф. Волкобой (згодом — професор). Багато сухих препаратів змонтував Б. А. Артеменко. Слід відзначити заслуги технічних працівників Г. С. Берестяного (1930–1933 рр.) та С. А. Задка (1932–1938 рр.) в монтуванні скелетів. Із 1934 р. музей, разом з інститутом, функціонує в Голосієвому, куди перемістився. Після Великої Вітчизняної війни від музею, який увесь час перебував у Києві, практично нічого не залишилося. Колектив кафедри в перші повоєнні роки поряд з навчальним процесом напружено впорядковував музей. Основною перешкодою стала відсутність місця для створення повноцінного музею. В кінці 1970-х рр., під час планування нового корпусу ветеринарного факультету, Г. О. Гіммельрейх (завкафедри з 1953 р.) передбачив спеціальну кімнату для музею анатомії. Активна робота тривала й тоді, коли кафедру очолив професор С. К. Рудик (1987 р.). 1988 р. О. П. Мельник, на той час іще студент-гуртківець, нині — доцент кафедри, почав виготовляти окремі препарати для майбутнього музею анатомії. Слід також згадати студентів М. А. Малишева, І. В. Святного, які первинно обробляли новоприбулий трупний матеріал. Джерелами матеріалів музею стали Київський зоопарк, мисливські трофеї, які отримували навіть із Нової Зеландії, Колумбії, Кіпру, Росії та інших місць світу.

1995 р. постало питання художнього оформлення музею, за яке разом з О. П. Мельником узялися студенти С. Б. Щукін, Ю. О. Бірук, В. Д. Бровко, С. Б. Мельник, О. П. Мусієнко, Т. М. Никифорова, К. В. Верба (всі вони зараз працюють на виробництві). На сьогодні музей, який створив О. П. Мельник, — один із найкращих у світі серед анатомічних музеїв при факультетах ветеринарної медицини. Тут зібрано понад тисячу експонатів, що віддзеркалюють порівняльну анатомічну картину багатьох представників тваринного світу: риб, амфібій, рептилій, птахів та ссавців. Колекції наповнюються й сьогодні. 2006 р. наказом ректора університету музей анатомії введено в структуру кафедри анатомії тварин ім. акад. В. Касьяненка як навчальну лабораторію «Музей анатомії». Анатомічні музеї переважно — суто навчальні й не розраховані на широкий загаль відвідувачів. Музей анатомії НУБіП України — це виняток з правил, оскільки створений з використанням матеріалів наукових досліджень, і є значним джерелом інформації для підготовки лікаря-ветеринара, культурно-просвітницької і профорієнтаційної роботи серед учнів ліцеїв, коледжів та середніх загальноосвітніх шкіл [9, с. 117–121]. На базі музею навіть знімають окремі епізоди популярних художніх фільмів.

На кафедрі паразитології і тропічної ветеринарії діє музей паразитології. Створювався він за ініціативи й безпосередньої участі доцента О. О. Шев-

цова. Перші музейні експонати було виготовлено в 1950 р. Музей активно поповнювали експонатами ординатор кафедри М. А. Болюра, доцент Л. Н. Заскінд. Рідкісні колекції хірургічної патології зібрав у музеї академік І. О. Поваженко, патологічної анатомії — професор Ф. М. Пономаренко та його учні. Розширюють експозицію музею викладачі кафедри: професори В. Ф. Галат, Н. М. Сорока, доценти К. В. Дідаш, А. І. Поживіл, М. П. Прус. Сьогодні експозиційний матеріал музею збирається і виготовляється за методиками, які запропонував академік К. І. Скрябін. Музей паразитології має два відділи: експозиційний та науковий зі сховищем наукових колекцій мікропрепаратів [4, с. 70–74].

1945 р. у КСГІ було відкрито кафедру бджільництва. Першим її завідувачем став В. А. Нестерводський, який з 1922 р. завідував Голосіївською пасікою. Тоді ж у нинішньому 4-му навчальному корпусі університету обладнали кімнату-музей для занять з бджільництва. В перші роки створено колекцію різних систем вуликів, пасічного обладнання та реманенту. Керівництво музеєм було покладено на професора В. П. Поліщука, який виконував ці обов'язки на громадських засадах протягом майже 40 років. За його ініціативи, в музеї бджільництва створено колекцію медів, яка й донині постійно поповнюється новими зразками і є найбільшою на теренах країн СНД. У 70-х рр. минулого століття поліпшилося матеріальне становище музею [3, с. 115–127].

Є в університеті й музей історії навчального закладу, який функціонує з 13 липня 1964 р. 30 червня 1966 р. він набув статусу народного музею революційної, бойової і трудової слави Української сільськогосподарської академії (УСГА). Фундатор музею — С. І. Силенко. Постановою колегії Міністерства культури Української РСР від 2 липня 1975 р. музею історії Української ордену Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії присвоєно найменування «Народний музей». Із 1986 р. до 2002 р. музей очолював ветеран університету, його випускник, В. В. Котюжинський. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 1766 від 20 листопада 2000 р., музей є державною власністю і належить до державної частини Музейного фонду України. Наказом ректора № 33 від 23 січня 2003 р. Музей історії Національного аграрного університету (НАУ) шляхом об'єднання всіх музеїв університету було реорганізовано в Науковий природничо-історичний музей (НПІМ НАУ), директором якого став доцент О. П. Мельник [13].

Наказом ректора № 601 «К» від 29 червня 2006 р. «Про впорядкування штатного розпису Наукового історичного музею» музей було повторно реорганізовано. В університеті окремо почали діяти музей історії університету та музей історії факультету механізації сільського господарства, інші музеї університету стали навчальними лабораторіями. У 2007–2008 рр. директором му-

зею працював доцент І. Р. Байрак. Постановою Кабінету Міністрів № 945 від 2 жовтня 2008 р. НАУ змінив статус і назву на НУБіП України, відповідно змінилася й назва Музею — Музей історії НУБіП України [15]. З 2009 р. директором музею історії НУБіП призначено доцента Л. П. Лановюк.

14 січня 2005 р. на факультеті механізації сільського господарства (нині — факультет інженерії агробіосистем) завдяки всебічній підтримці професора Д. Г. Войтюка, декана факультету професора Я. М. Михайловича та особливому ентузіазму завідувача музею доцента Г. І. Живолупа, відкрився музей історії факультету [14]. Ідея створення музею історії факультету виникла ще в грудні 1979 р., під час святкування 50-річчя факультету. За цей час було зібрано 47 альбомів випускників факультету, архівні документи про осіб, які стояли біля його витоків, мемуарну літературу. Пошуки дали змогу встановити забуті імена й пам'ятні події з життя факультету [7, с. 75–76].

Експозицію музею представлено в двох напрямках: хронологічному та тематичному. Перший охоплює історичний період із 1929 р. й до сьогодення, другий подає інформацію про життя факультету за розділами: «Освіта», «Наука», «Наукові школи», «Виробництво», «Підготовка кадрів», «Упровадження», «Зв'язки», «Культура», «Спорт». У музеї окремо розміщено фрагмент робочого місця академіка П. М. Василенка, наукова школа якого дала інженерній спільноті 10 докторів та 60 кандидатів технічних наук. Він єдиний учений України нагороджений Золотою медаллю ім. В. П. Горячкіна. Його ім'я занесено до світової книги «Людина ХХ століття».

В музеї працюють аспіранти, проводяться заняття студентських груп, відбуваються зустрічі випускників факультету й шанованих гостей. До послуг відвідувачів наукові бібліотеки академіка П. М. Василенка (607 екземплярів) і доцента Г. П. Опалко (324 екземпляри), а також підручники й посібники, опубліковані свого часу професорсько-викладацьким складом факультету, наукові збірники робіт минулих років, періодика, яка повідомляє про особливі моменти життя факультету і його працівників [18, с. 58–61].

При відповідних кафедрах університету є також низка інших більших чи менших музеїв — навчальних лабораторій, зокрема, лісової фітопатології, лісової ентомології, хірургії, конярства, кормів тощо.

Отже, музейне будівництво в НУБіП України має свою славу історію. Сьогодні успішно продовжують справу Ю. М. Вагнера, К. Г. Шіндлера, М. П. Чирвінського, О. О. Салганського, Г. О. Гіммельрейха, В. А. Нестерводського, С. І. Силенка та інших відомих попередників такі визнані організатори і аматори музейної справи — О. П. Мельник, З. А. Шквира, М. М. Стегней, К. В. Дідаш, В. П. Тищенко, В. П. Литвин, О. Ф. Петренко, В. Д. Броварський, А. В. Сагайдак та інші.

1. Артюх Л. Ф. Українська культура першої половини XIX століття // Історія української культури: У 5 т. / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Бондаренко Г. Б. та ін. — Т. 4. — Кн. 1. — К. : Наукова думка, 2008. — 1008 с.
2. Бала О. Нове життя старого музею / О. Бала // Університетський кур'єр. — 10 лютого 2011 р.
3. Горбачова Л. В. Із історії становлення і розвитку музейництва в НУБіП України / Л. В. Горбачова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. М-ли Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми аграрної історії України: минуле і сучасність». Спеціальний випуск. — К., 2010. — 320 с.
4. Дідаш К. В. Сучасні методи роботи музею паразитології у підготовці фахівців ветеринарної медицини / К. В. Дідаш // Збірник праць наукового природничо-історичного музею Національного аграрного університету. — К. : ННЦ ІАЕ, 2004. — Вип. 1. — 235 с.
5. Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету (До сторіччя заснування) / Діденко В. В. — К. : Аграрна наука, 1998. — 177 с.
6. Івахненко Т. П. Історія розвитку музейної справи у Національному аграрному університеті України / Т. П. Івахненко, О. П. Мельник // Збірник праць наукового природничо-історичного музею Національного аграрного університету. — К. : ННЦ ІАЕ, 2004. — Вип. 1. — 235 с.
7. Живолуп Г. І. До 75-річчя — музей історії факультету / Г. І. Живолуп // Збірник праць наукового природничо-історичного музею НАУ. — К. : ННЦ ІАЕ, 2004. — Вип. 1. — 235 с.
8. Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути XXV років. (1898–1923). Ювілейний збірник. — К. : Київ-Друк, 1924. — 279 с.
9. Костюк В. В. Музей анатомії Національного аграрного університету сьогодні. / Костюк В. В. — К. : ННЦ ІАЕ, 2004. — Вип. 1. — 235 с.
10. Левченко Ф. І. Кафедра ґрунтознавства / Ф. І. Левченко // Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути XXV років. (1898–1923). Ювілейний збірник. — К. : Київ-Друк, 1924. — 279 с.
11. Мудрук Р. С. Підготовка інженерів і агрономів: нотатки з історії музею станції випробування сільськогосподарської техніки Національного аграрного університету / Р. С. Мудрук, З. А. Шквира. — К. : ННЦ ІАЕ, 2004. — Вип. 1. — 235 с.
12. Музейна справа у Національному аграрному університеті України. — За сільськогосподарськи кадри. — 2004, 15 жовтня.
13. Поточний архів музею історії НУБіП України. Наказ ректора по НАУ № 33 від 23.01.2003 р. «Про реорганізацію музею історії НАУ».
14. Поточний архів музею історії НУБіП України. «Про створення музею історії факультету механізації сільського господарства». Наказ ректора по НАУ № 612 від 28.12.2004.
15. Поточний архів музею історії НУБіП України. Положення про музей історії Національного університету біоресурсів і природокористування України. Затверджено 14.07.2009.
16. Свириденко В. Є. Кузня лісгосподарських кадрів (До 165-річчя лісгосподарського факультету НАУ) / Свириденко В. Є. — К. : Арістей, 2005. — 128 с.
17. Українська радянська енциклопедія. — Т. 7. — К. : Головна редакція УРЕ, 1982. — 304 с.
18. Шквира З. А. Музей истории факультета: настоящее и перспектива / З. А. Шквира // Технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. — К. : НАУ, 2008. — 187 с.